

Бојан ЈОВИЋ, Тијана ЈОВАНОВИЋ
СПИРИТИЗАМ У СРПСКОЈ
ПЕРИОДИЦИ СА КРАЈА XIX
И ПОЧЕТКА XX ВЕКА¹

bojan.jovic@ikum.org.rs
ophelie813@gmail.com

Институт за књижевност
и уметност, Београд

Апстракт: Текст разматра српску периодику која на прелазу XIX и XX века популаризује спиритистичке идеје. У првом делу текста даје се преглед истакнутих спиритистичких часописа у САД и најважнијим европским срединама (енглеској, француској, италијанској, шпанској и руској), да би се прешло на опис одговарајућих серијских публикација у нашој средини (*Досијџе, Два светиа, Глас исџине, Духовни свети, Духовни живој*). У завршном делу рада анализира се присуство спиритистичких тема у неспецијализованој периодици (*Београдски дневник, Време, Вечерње време*).

Кључне речи: српска периодика, спиритизам, *Досијџе, Два светиа, Глас исџине, Духовни свети, Духовни живој, Београдски дневник, Време, Вечерње време*

Међународна спиритистичка периодика

Снажно распрострањање спиритизма² у Сједињеним Америчким Државама и Европи деветнаестог века у великој се мери темељи на убрзаном настајању периодичне штампе одговарајућег усмерења. Од 1848. године и покретања *Rochester Rappings*, у другој половини XIX века у САД се оснива преко стотину различитих издања часописа сличне тематике (*Banner of Light, Spiritual Telegraph, Spiritual Monthly, The Kingdom of Heaven, The Wise-Man, Positive Thinker, The Progressive Age, Spiritual Rostrum, The Sower*). Ови часописи, осим што преносе спиритистичке идеје и извештавају о тајанственим догађајима у вези са духовима, играју и важну улогу у повезивању изолованих заступника веровања, који у Америци нису удружени у националне или кровне организације. (Braude 1989: 26)

¹ Рад је настао у оквиру пројекта *Српска књижевност у европском културном простору* (ОН 178008), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² У ужем смислу, спиритизам модерног доба, заснован 1848. године у САД наводним случајевима општења сестара Маргарет и Кетрин Фокс са духовима мртвих у Хајдсвилу и Рочестеру, темељи се на убеђењу да човекова душа („дух“) наставља да постоји након његове телесне смрти и да је, под одређеним условима, могуће остварити везу са њом. Комуникација са мртвима почива пре свега на жељи преминулих да ступе у контакт са светом живих, и остварује се обзнањивањем духова необјашњивим звуцима или светлостима, померањем намештаја, приказивањем у сну или на јави, „ектоплазматичним материјализацијама“, јављањем преко посредника, медијума, итд.

Ширење моде општења са покојницима из Сједињених Држава на Европу утиче и на профилисање и динамику тамошње периодике. У Енглеској седамдесетих година XIX века штампа постаје средство за одражавање и обликовање идентитета културних група; попут научних и верских, и бројна спиритистичка периодична издања покривају широк распон читалаца, од месечника *Spiritual Magazine* намењеног имућнијим буржоаским спиритистима блиским хришћанству, преко приступачног недељника *Medium and Daybreak* за ширу читалачку публику, критички настројену према признатим верским, црквеним и интелектуалним институцијама, до недељника *Spiritualist*, за спиритисте заинтересоване за научне и етичке видове културе (Noakes 2012: 39).

За разлику од других националних средина, спиритизам у Француској прераста у популарни културни покрет, ширећи се под руководством Алана Кардека³ из средишње париске организације *Société Parisienne des Études Spirites*, преко месечника *La Revue Spirite* и растуће мреже спиритистичких „кругова“.⁴ Осим Кардекове *Ревује*, у Француској излази још неколико значајних часописа посвећених загробним темама и психичким истраживањима: *La Revue spiritualiste* (1858–1869), 3. Ј. Пјерара, *La lumière* (1882–1909) уреднице Луси Гранж, *Annales des Sciences Psychiques* (1891–1919)⁵ Шарла Ришеа и Гзавијеа Даријеа.

Идеје и часописи француске варијанте учења о духовима имаће великог удела у развоју сродне штампе у Италији, Шпанији и Русији – *Gli Annali dello Spiritismo in Italia*, први велики италијански спиритуалистички часопис, основан 1864. године, од почетка се сврстава под окриље спиритизма обележеног идејама о реинкарнацији.⁶ У Шпанији се, захваљујући преводима Кардекових дела, пре свега у Барселони, оснива низ публикација под значајним утицајем преовлађујућег француског виђења загробног света.⁷

Ширење спиритизма и развиће одговарајуће периодике половином 19. века у Русији у великој је мери успорено отпором државне цркве према објављивању идеја о загробном свету на руском језику.

3 Иполит Леон Денизар Ривај – спиритистички вођа и оснивач и уредник месечника *La Revue Spirite*.

4 Француска варијанта спиритизма разликује се од учења англоамеричке надградњом у виду проповедања метемпсихозе или реинкарнације – душа живи низ живота, у сваком циклусу остварујући морални напредак.

5 *Анали* објављују прилоге водећих истраживача спиритистичких појава: Вилијама Крукса, Камија Фламариона, Оливера Лоца, Чезара Ломброза, Алберта вон Шренк-Нозинга, Јулијана Охоровица и других. Енглеска верзија, под насловом *The Annals of Psychical Science*, излазила је од 1905. до 1910.

6 *Lo Spiritismo* из Напуља други је значајан часопис у Италији тога времена.

7 *Revista Espiritista*, *Periódico de Estudios Psicológicos*; „*El Faro Espiritista*“; „*El Criterio Espiritista*“; „*El Progreso Espiritista*“, „*El Espiritista*“ *Revista Quincenal Dedicada a la Propagacion de la Doctrina Espiritista*. 1869–1878. (Mülberger 2016: 4; Abend 2004: 510)

Овакав однос имао је потпору и у законодавству, стога је пионир спиритистичких идеја Александер Н. Аксаков био принуђен да 1874. у Лајпцигу са Грегором К. Витигом покрене месечни часопис на немачком језику *Psychische Studien*. Ситуација се мења почетком осамдесетих година, када се, прерушен у забавно-енигматски часопис са повременим, све чешћим, прилозима о необјашњивим појавама и загробним темама, 1881. године појављује *Ребус*, који ће у кратком року стећи хиљаде претплатника и излазити седмично све до 1917. године. *Ребус* прате *Спиритуалист*, *Оттуда*, *Голос всеобщей любви* (1906–1909), *Вестник оккультизма и спиритизма*, *Вопросы психизма и спиритуалистической философии*, *Жизнь духа*. Иако наведени часописи по правилу нису били дугог века, сам њихов број сведочи о занимању читалачке публике за наведене теме, које су захватале широки распон појава.⁸

Спиритистичка периодика код нас

Спиритизам у српску периодику улази спорадично и постепено, пре свега преко *Досијија* (1889–1890) Милана Биљчевића, часописа који, слично руском *Ребусу*, своју уређивачку политику изворно усмерава на друга, пре свега друштвена и морална, питања. У уводном тексту првог броја може се прочитати да се *Досијије* покреће на основу уверења да је „права потреба да има један јавни орган који се неће бавити политиком, али који ће се бавити испитивањем социјалне и моралне стране нашег народа, и који ће тражити најсигурнија средства, како да се друштвено стање поправи“ (1889 1: 1–2). Први наговештај спиритистичка проблематике појавиће се тек након неколико месеци излагања; књижевни прилози, међутим, већ од самог почетка имају значајну улогу у увођењу теме духовна – *Досијије* у књижевном одељку у наставцима доноси Дикенсову прозу „Бадњи дан“ у преводу Мите Ђорића, са поднасловом „Прича о духовима“.⁹ У броју 7 текст „Симпнеумата“, потписан псеудонимом „Sphinx“ најављује увођење спиритистичких тема у наредним броје-

8 Руска спиритистичка периодика била је у начелу космополитска и извештавала је о широком распону појава од животињског магнетизма, телепатije и сомнамбулима до аутоматског писања и *Naturphilosophie*, преносећи вести о Лондонском друштву за психичка истраживања, чланке водећих европских научника и окултиста и европску и руску књижевност сродне тематике (Carlson 1997: 138).

9 Дикенсова „A Christmas Carol“ представља пример викторијанске приче о духовима чија традиција претходи деветнаестовековном спиритизму. Иронијом судбине, иако отворени критичар моде општења са духовима, Дикенс се након смрти нашао укључен у „посмртно“ дописивање и објављивање сопственог никад недовршеног романа *Тајне Едвина Друда*. Дикенсов дух је, наводно, љут због неокончаног посла, од Божића 1872. у три седмичне сесије остатак романа каналисао кроз руку путујућег штампара Т. П. Џејмса. Дело је, са огромним успехом, објављено под насловом „Други део *Тајне Едвина Друда*, из духовног пера Чарлса Дикенса, преко медијума. Укључујући, такође, онај део рада објављен пре окончања ауторовог земног живота“ (Hellerfor 2017)

вима, напоменом која, подразумевајући непрестани морални напредак, обећава мистичну науку кардекијанске врсте:

Мистика је наука која показује путове којима се дух човечији подиже из чулнога у надчулни живот и усавршава у вечности. У једном од идућих бројева потрудићемо се да упознамо наше читаоце са основима те науке (нав. дело 1889 7: 8).

У броју 9 објављен је први из низа чланака под насловом „Из области феноменализма“ (7–8), у коме се, на основу уверења о првенству, неуништивости и независности духа од материје, излажу претпоставке „нове науке“ – „теозофског учења и трансценденталне психологије“,¹⁰ са примерима везаним за видовитост, дејство или појаву на даљину; у броју десет, у истој се рубрици разматра писмо преводиоца Ђорића (6), у коме описује појаву духа покојног деде. На њега се надовезује прилог „Једна природна сомнабула“ о видовитости, у два наставка. Број 11 доноси и трећи текст из рубрике „Из области феноменализма“, о приказивању на даљину духа покојника непосредно пред смрт; последњи прилог из ове рубрике објављен у броју 1 за 1890. годину посвећен је појавама које се описују као „сенке живих људи, које се у науци зову астрална тела“ и често наговештавају болест или смрт (1890 1: 3). Вести о случајевима астралних пројекција преносе се из америчког часописа *Dr. Foote's Health Monthly*.¹¹

Кратковеки часопис Лазара Комарчића *Два светића* (1903), са јасно одређеном наменом у поднаслову – „Часопис за проучавање спиритистичких појава“, представља први специјалистички часопис за онострани феномене. У две издате свеске Комарчић уводи распон тема везаних за спиритизам, одређен као наука о духовном свету, о вечитом животу човековог духа свим феноменима који су очевидни сигнали из „другог царства“ (*Два светића* 1903 1: 13–14) У наведене појаве оностраности спадају привиђења, необјашњива бука у кућама, кретање и бацање предмета; сеансе „кретања столова“; аутоматско писање, снови и месечарење, као и видовитост.

Комарчић истиче да је спиритизам ухватио корена међу најобразованијим нацијама – Америци, Енглеској, Француској, Немачкој, Италији, Пољској и Русији (2: 49) и наводи низ истакнутих научника који су признавали спиритистичке појаве или дозволили могућност да се оне истраже. На крају другог броја уредник даје простор реговањима које је спиритизам уопште, а његов часопис посебно, из-

10 Упућујући на учење Мадам Блавацки (Елен Петровна Блавацки, 1831–1891), пица и саоснивача Теозофског друштва 1875. и најистакнутијег заступника теозофских езотеричних идеја.

11 Часопис представља необичну мешавину извештаја о Футсовој медицинској пракси, лековитим напицима и електромагнетним уређајима, заговара протоеугенику, контролу рађања и „право на добро рођење“, реформу политике, феминизам и противљење пуританству и тадашње тренутне погледе на сексуалну апстиненцију као унапређење здравља [http://www.iapsop.com/archive/materials/dr_footes_health_monthly/]

азвао у другим листовима код нас (*Народни листи, Уставна Србија, Дневни листи, Српски књижевни листик*). Распон пренесених оцена креће се од тврдњи да спиритизам представља недогледну и неизлечиву људску глупост коју читају болесни људи – односно да пуни луднице – до личних увреда: за Комарчића пут од механџијства преко новинарства до спиритизма представља прелазак „с коња на магарца“, или, на другом месту, најбољи начин да аутор запечати своју „ионако јадну“ књижевничку каријеру (2: 75–77).

Екстремни пример спиритистичке штампе у нас представља „листић“ *Глас истине* Светозара В. Јовановића, чији је први и једини број објављен 1906. године. У неколико прилога ове публикације за „подизање и утврђење вере о постојећу Бога жива и истине о бесмртности наше душе као и за студију и расправу спиритизма (апостолизацији)“ доносе се извештаји са спиритистичких седница у Малом Пожаревцу и Кораћици; присутнима се на њима обраћају Бог Свемогући, Арханђел Михајло, Цар Лазар, Карађорђе, Михајло Обреновић са наредбама и пригодним поукама „српском народу и родољубима“. Јовановић приступа спиритизму (апостолизацији) као непосредном Божијем делу, види у њему усавршену науку којом ће да „народ српски одврати од безверја“ и подигне му морал „на онај ступањ на којим су му и претци били“ (1906 1: 2).

Даљи корак у историјату спиритизма у нашој периодици представља *Духовни свети* (1910–1911),¹² „часопис за научно проучавање психијско-окултних појава као што су спиритизам, хипнотизам, медијумизам, телепатија, видовитост“.¹³ Стављајући спиритизам у контекст тајних појава, које се, ван човекове вољне намере, догађају на непознат начин, уредништво га, унеколико недоследно, одређује као

експерименталним путем утврђено знање да постоји душа и после телесне смрти, и да она може своје постојање да докаже извесним начином, било помоћу њ. званих медија, кроз којих може да изражава своју мисао, савлађујући је помоћу оловке или пера на хартију, било у трансу (несвесном стању медија) да говори, пева, било да се и јави својим ликом тако, да се може фотграфским апаратом снимити. (18–19)¹⁴

12 У исто време излази и часопис *Спиритиста* (1911–1914, који, међутим, није сачуван) (*Духовни Живот* 1931 1: 2).

13 Од јула до октобра 1910. под уредништвом Петра Ј. Новаковића; од новембра 1910. лист уређује Јов. Св. Јовановић. Часопис је, као и две деценије потом објављивани *Духовни животи*, финансирала Ангелина Васић, супруга београдског трговца Ђуре Васића, чија је кућа у улици Краља Петра 43 у Београду била средиште спиритистичких делатности у првим деценијама XX века (Радић 2009: 156).

14 Управо у складу са најавом, на уводним странама прве свеске дате су две фотографије које приказују различите степене „материјализације духова“. Потписане (накнадно додатим) ћириличким иницијалима „М. И.“ фотографије су репродукције презете из књиге *Светлост сенки* (d'Espérance 1897: 277, 475) медијума Мадам Есперанс (Елизабет Хоуп) где имају оригинални, латинични потпис „GLF“.

Часопис у првом броју доноси исцрпан преглед значајних уметника, писаца и научника из најважнијих европских држава и Америке, који су се занимали за окултистичка односно спиритистичка питања, као и осврт на стање у нашој средини, наводећи списак најважнијих књига и периодичних издања који обрађују сродне теме; на том списку, Комарчићев је часопис *Два свети* присутан као једини (истакнути) пример спиритистичких публикација код нас.

Духовни свети у наставцима доноси текст о бесмртности душе, који прате прилог о спиритизму утемељен на прегледу учења Алана Кардека, потом и превод из књиге Вилијама Стида (W. T. Stead, *Real Ghost Stories*, 1897). У прегледу начина општења са духовима прелази се са најраспрострањенијег, заснованог на „утврђеном броју удараца столове ноге“, који је, међутим, био „спор и непрактичан“, на опис „*ишишућих медија*“, особа које „пишући нехотице под утицајем духова постају њиховим оруђем и тумачем“ (1910 3: 55). У тексту „Црква и спиритизам“ веровање у загробни свет духова одређује се као саобразно црквеном учењу: спиритизам је „допуна наше цркве“ будући да оба учења проповедају бесмртност душе, и, као и црква, има у својој историји много доказаних примера о постојању и богомданој могућности душе да своје тело надживи и обесмрти се. (*Духовни свети*, 9. 1910 3: 59)¹⁵

Духовни свети штампа и књижевне прилоге одговарајуће тематике: у петом броју за 1910. на насловној страни објављује песму „Бори“, потписану „Оточки“ и посвећену сенима Боривоја Љотића, у којој аутор тематизује мисију часописа; у броју 4 за 1911. појављује се песма „Смерно“ свештеника Чед. М. Шљивића, посвећена „Кости А. Симићу, трговцу, и браћи“; потом се штампају стихови насловљени „Небо је станак мој“, апокрифно приписани Јовану Јовановићу Змају.

Часопис преноси преводне текстове из иностраних извора, као што и преузима чланке из домаћих гласила (текст Ч. Мијатовића из *Београдских новина* „Европски рат кроз четири године“, „Природна сомнабула“ из *Досијија*), у доба највеће кризе прештампавајући и сопствене прилоге под другачијим насловом – „Ломброзо и спиритизам“ – „Научна испитивања спиритизма“ (1911, бр. 7–10).

Уредништво најављује промену назива часописа у *Духовни животи*, до које међутим, долази тек две деценије касније, 1931. године. Нова публикација наставља с праксом спајања спиритистичких идеја и хришћанског учења, јер када се спиритистичко схватање о свету „правилно схвати као дар божији и када се с вером прими оно што нам Бог открије, онда он ни уколико се не сукобљава са учењем

15 „Из цркве иде побожни спиритиста на сеансу, као што иде са сеансе у цркву, уверен да је у цркви, где се моли Богу и његовој светој околини, најбоље заштићен од разних несрећа, пакости и људске злобе.

Не представљајући за себе нити проповедајући нову религију, спиритизам враћа цркви заблудело стадо, да јој као најчвршћи бедем служи у њеној светој борби” (*Исто*).

православне вере“ (Духовни живот, 3. 1931. 3: 34). Утемељен на вези материјалног света са духовним светом, спиритизам истовремено јесте и наука и филозофија, будући усмерен на проблеме човечијег живота, духовне природе и човечије судбине.

Поезија која се објављује у *Духовном живој* иде корак даље у односу на *Духовни свет* – у првом броју налазе се стихови и поруке „Светосавског завета“ „пророка и цара Давида“ упућене југословенском роду,¹⁶ преко духовне појаве у данашње дане“, у четвртом броју песма „Краљу ујединитељу – за дан десете године владања“; у броју 5-6 за 1932. годину (пре)штампана је ексклузивна песма коју је „Господ Исус Христос објавио уз Ускршњи пост преко једне духовне посреднице“, као и мање амбициозне песме „обичнијих“ аутора, попут Зоре Докић, Стане Радојичић, Чарне Чонкић, песме доказаних сарадника *Духовног свет*а свештеника Чед. М. Шљивића и Владе С. Покорног – Лација. С. Покорни објављује и роман *Признање* у наставцима, који од трећег наставка носи преиначену генолошку одредницу „приповетка у наставцима“.

Иако у начелу обухватају велики број заједничких тема уобичајених за спиритистичку штампу тога времена¹⁷ и прихватају потребу да се идеје исказане у њима експериментално провере или научно заснују, уређивачке политике описаних часописа одражавају битно разликовање „профаног“ спиритизма у односу на спиритизам који себе одређује према (православном) хришћанству, схватајући се било као надоградња било као замена за религију. За разлику од Комарчићевог уредничког приступа, који, поред нужног помињања хришћанске оностраности, нагласак ставља на саме спиритистичке феномене, часописна линија *Досијије – Глас истиине – Духовни свет – Духовни живој* истрајава на спиритизму као основи моралног препорода српског народа и духова преминулих. Такође, у њима се одржава непосредни комуникациони канал ка вишој сфери, која подразумева не само духове (истакнутих) покојника већ и сам врх хришћанске хијерархије. То, у крајњој линији, има за последицу и непосредан уплив божанске сфере у поступке призивања духова. Стога,

не би требало призивати духове умрлих, већ својим молитвама обраћати се Богу за помоћ и њему оставити на вољу да он са нама управља. Ако он нађе за потребно да нас увери у нешто, опомене и поучи, Он ће нам послати добре духове, који ће на нас благотворно утицати, било да нам

16 Након песме-посланице „цара Давида“ у првом је броју објављена и једна „права“ посланица – „Не стварајте од деце робове демонске“. Посланица апостола Павла из духовног света написана 5/XI 129. год. Преко медија Милеве Краљ у Кр. Наталије бр. 7 како треба васпитати омладину“ (*Духовни живот*, 6. 1931. 1: 2-3).

17 Поред описа анегдоталних јављања духова покојника, спиритистичких сеанси, медијумизма и ширих тема као што су магнетизам / месмеризам, хипнотизам, снови, соннамбулизам и видовитост, телепатија, приказивање оностраног.

објаве наше грехе, те да се тиме уверимо да Бог и Духовна бића знају да смо грешили, било да нам изнесу страдања која су претрпели за своје грехе, што би нам послужило као пример нама живима, те да после смрти не претрпимо исте муке као и ови који се сада муче. (1932, 5–6: 23)¹⁸

Спиритистичке теме у неспецијализованој периодици

Осим у специјализованим часописима, спиритистичке теме су у извесној мери биле заступљене и у дневној штампи и на тај начин доступне најширем кругу читалачке публике. Нарочито у раздобљу између два светска рата, када долази до новог таласа занимања за питања опстанка душе после смрти и комуникације са духовима, листови *Београдски дневник*, *Време* и *Вечерње Време* посветили су значајну пажњу извештавању о различитим тајанственим и необјашњеним појавама. За разлику од гласила која се обрађају присталицама спиритизма, дневна штампа овој теми приступа или као необичној појави о чијој се веродостојности не може поуздано говорити или као опасном и распрострањеном облику сујеверја који треба разоткрити и искоренити из јавног живота. И поред већински негативног писања о овој појави, дневни листови представљају занимљив извор за проучавање спиритистичких тема и представа ван ужег круга поклоника „магичних сточића“.

Иако је повремено обрађивање појединачних догађаја везаних за спиритизам присутно и у другим листовима, *Београдски дневник* и *Време* заузимају посебно место због опсежног и често полемичког приступа. Током новембра и децембра 1920. године *Београдски дневник* објављује низ прилога под насловом *Тајна смрти*. Већину текстова чине слободно преведени одломци преузети из првог тома Фламонионове књиге *La Mort et ses mystères : Avant la mort*, уз заступљеност и других новинарских облика, попут уводника уредника Крсте Цицварића и писма Радована Казимировића и Миленка М. Вукићевића. Повод за шире интересовање *Београдског дневника* за спиритизам представља вест о Едисоновом раду на „некрофону“¹⁹, машини за општење са мртвима, која би експериментално доказала могућност контакта са оностраним²⁰ (Београдски дневник 220, 28. 11. 1920: 1).

18 Кардекијанска идеологија имала је утицај на концепцију моралног препорода, али не и на организацију оностраних сфера, иако је подробно пренесена у нашој периодици.

19 Док Едисон није именовано свој наводни изум, америчка јавност му је одмах наденула назив „духофон“ – „Spirit phone“. (Kellog 2013: 1) Назив „некрофон“ несудењеном проналаску приписује Никола Сетари (*Edison vs. Houdini*, у *Connessioni inattese: crossing tra arte e scienza* 2009), исти назив употребљава и Филип Бодуен (Baudoin, 2015).

20 Занимљиво је да Едисонов експеримент, као, уосталом, и богата традиција израде и експериментисања с већим бројем помагала и направа за комуникацију са мртвима није наишла на готово никакав одјек у специјалистичкој периодици, у којој се, од широког распона најразличитијих направа, могу срести „столови који се окрећу“ и справе за аутоматско писање.

Још значајнији корпус за разумевање односа домаће јавности према спиритизму чине аналитички и ангажовани текстови објављени у *Времену*, који, полазећи са научних становишта филозофије, психологије или педагогије, покушавају да оспоре и идејно разоре ову појаву²¹. „Анкета о спиритизму“, коју је *Време* спровело међу стручњацима из различитих области у периоду фебруар–март 1926. представља реакцију на повратак „спиритистичког вала“ у Европу. Аутори Бранислав Крстић, Борислав Лоренц, Драгољуб Бранковић и други износе углавном уздржана или негативна мишљења о спиритизму, објашњавајући наводно чудесне појаве као последице намерне обмане или „дирљиве некритичности“ и потребе за утешном и банализованом сликом живота после смрти. Три године касније, *Време* покреће нову серију критичких и полемичких чланака поводом питања улоге медијума и пророчица у истраживању нерешених полицијских случајева²². Поред поменутих текстова, у вечерњем издању *Времена* из 1926. године могу се такође наћи бројни краћи информативни прилози о различитим окултним појавама, од спиритизма до теозофије и алхемије, као и одломци из мемоара Чедомиља Мијатовића или Фламарионових студија у наставцима.

Новински текстови са темом спиритизма могли би се сврстати у категорије информативних или аналитичких текстова. И *Београдски дневник* и *Време* објављују вести „раритете“ (Јефтић, 2004: 189), кратке информативне текстове о необичним догађајима, обично преузете из страних извора. Најчешће обрађене теме су појаве уклетих кућа („Кућа у којој лете столице“ – *Вечерње Време*, 5. 4. 1926: 5), необични судски спорови („Жена која је водила љубав са материјализираним духом свог првог мужа“ – *Истио*, 5.4.1926:6), или осврти на занимљиве тренутке из историје спиритизма („Фотографисани духови“ – *Вечерње Време*, 13. 4. 1926: 6). Ове вести се преносе као занимљивости, без нарочитих даљих коментара или тумачења аутора или уредништва. Вести раритети не односе се нужно на актуелне догађаје, а значајнијим новостима и дешавањима везаним за спиритизам посвећени су опширнији информативни текстови. Ређе је реч о популаризацији спиритизма у контексту српске средине, као што је вест о предавању гђе Стобарт о фотографијама духова (*Време*, 11. 3. 1926: 5), а чешће о раду истакнутих присталица спиритизма као што су Конан Дојл („Конан Дојл против Едисона“ – *Време* 1. 5. 1928: 4). Заступљени су и критички интонирани текстови о мистериозним појавама у Београду и Србији, који се објашњавају као резултат преваре. *Време* 1928. године током више дана пише о „Чуду

21 Анкета *Времена* бави се искључиво критиком спиритизма са становишта науке. Развој позиције Српске православне цркве, као и одбране и осуде спиритизма у различитим црквеним гласилима описани су у студији Радмиле Радић (Радић, 2009: 228–247).

22 Ова тема постаје релевантна након писања *Времена* о томе како је унапред предвиђено убиство новинара Тонија Шлегела, уредника загребачких *Новоси*.

на земунском гробљу“ и мистериозном лику духа који се појављује на надгробном споменику, док истрага професора Више педагошке школе, Бранислава Крстића, и редакције листа утврђује да је реч о невешто ретушираној фотографији.

Најобимнији и најзанимљивији ауторски текстови посвећени спиритизму у дневним листовима могу се сврстати у аналитичке новинске жанрове, с обзиром на то да је најчешће реч о различитим интерпретацијама и личним ставовима које о овој појави дају релевантни актери јавног живота. Ово се пре свега односи на „Анкету о спиритизму“ која доноси различите одговоре на питања „Има ли доиста лица обдарених необичном способношћу да сазнају ствари изван наших чула?“ и „Могу ли извесна лица општити са мртвима, сазнавати прошлост и прозирати будућност?“. Текстови који чине анкету углавном настоје да, као што је то Бранислав Петронијевић учинио у својој студији о спиритизму (Петронијевић, 1922), рашчлане елементе спиритистичких тврдњи и научном аргументацијом докажу неистинитост и неутемељеност њихових веровања. Аутор највећег броја ових прилога је Бранислав Крстић, који кроз осврт на раније експерименте са медијумима као што су Еусапиа Паладино или Франек Клуски, показује да се све спиритистичке појаве могу објаснити познавањем вештих трикова превараната. Нарочито су упечатљиви његови текстови из 1929. године, који чине жустру полемичку расправу са доктором Станиславом Жупићем, представником Антропозофског друштва, о постојању бестелесних духова. Од почетног неслагања око природе проблема (Крстић категорички негира постојање духова, док Жупић, у име антропозофа, верује у постојање духова, али не жели да се покрет коме припада изједначава са спиритизмом) до заоштреног сукоба мишљења и бацања рукавице противнику, полемички тон се очитује већ и у самим насловима: један од Жупићевих текстова насловљен је „Авети се не могу ухватити за реп“, док Крстић одговара „Извол’те докторе! Ево вам прилике да постанете богати и славни!“.

У аналитичке текстове могу се донекле сврстати и серије текстова „Тајна смрти“, односно „Смрт и њене тајне“,²³ преузете из Фламарионове тротомне студије *La Mort et ses mystères* о необјашњеним појавама као што су телепатија, видовитост, јављање двојника и комуникација са мртвима. Приликом преношења Фламарионових текстова коментари и тумачења су мање заступљени, а нагласак се ставља на наративни аспект непосредних или посредованих сведочења о мистериозним појавама. О томе да је лично и интимно искуство са надстварним прави циљ сведочи и то што су приликом адаптирања у

23 Наслови „Тајна смрти“, „Смрт и њене тајне“, „Тајна живота и смрти“ и сл. инспирисани су Фламарионовим делима, али се јављају и код текстова који не припадају овом аутору или се и не баве темом спиритизма (нпр. „Доказано да срце и кад престане да ради још живи“, *Време*, 28. 7. 1928: 7).

Београдском дневнику одређени одломци пренесени из трећег у прво лице, па је утисак непосредног сведочења додатно наглашен.

Независно од тога да ли су разнородне натчулне појаве у штампаним оцењене позитивно или негативно, неоспорно је да текстови у дневним листовима преносе богату спиритистичку иконографију и теме карактеристичне за наративе о духовима. Описи сеанси су учестали, чак и када противници спиритизма своде ритуал на „таму, ларму, и ланац од руку“ као главне одлике које отварају простор за превару (Исповести једног медијума, *Време*, 1. 2. 1926: 6). Већина описаних сеанси су окупљања приватне природе на којима се призивају духови чланова породице или пријатеља, мада су забележени и примери јавних наступа. Хипнотизерка Јелена Барбир, познатија као Луција Далматинка, уз помоћ медијума ступа у контакт са духовима Петра Прерадовића и Николе Пашића, који коментаришу политичке и друштвене прилике (Медијум гђе Јелене Барбир, Мехмед Сарајчић, разговара са духовима Петра Прерадовића и Николе Пашића, *Време*, 22. јануар 1929: 4). Текстови из фељтона „Тајна смрти“, односно „Смрт и њене тајне“, нарочито детаљно описују различите спиритистичке и парапсихолошке феномене, јер примере преузимају из Фламарионових дела која су и конципирана као класификација мистериозних појава. Поменућемо само неке од тема већином подробно заступљених у специјалистичкој периодици: слутње и предосећаји, пренос мисли (телепатија), виђење на даљину у сну и на јави, предвиђање будућности, појављивање двојника у тренуцима велике опасности или смрти, појаве мртвих по обећању или зато што имају нерешена посла међу живима. Занимљиво је да је веома ретко реч о појавама које су намерно изазване или се дешавају за време организованих сеанси²⁴, те да текстови углавном преносе различита сведочења о спонтаним и јединственим феноменима о којима говоре појединци без ранијег искуства са спиритистичком праксом²⁵.

Усмерење на случајеве који у обзир узимају не само померање предмета или материјализовање духова већ и појаве као што је телепатија²⁶, сведочи о променама у размишљању о спиритизму на прелазу између два века. Крајем XIX и нарочито почетком XX века спирити-

24 Након младалачког занимања за Кардеково учење, Фламарион се удаљио од званичног спиритистичког покрета, иако никада није изгубио интересовање за питање живота после смрти (Monroe, 2008: 127).

25 Сведоци спиритистичких појава готово увек истичу да раније нису веровали у постојање духова. Инсистирање на првобитно скептичном ставу очевидаца једна је од уобичајених стратегија за легитимисање паранормалних феномена. (Lamont 2007: 681-696).

26 Развој експерименталне психологије усмерио је истраживања ка „метапсихичким“ феноменима, па се спиритизам, који је због хипнотичког сна медијума одавно био предмет интересовања специјалиста за психичке болести, почетком XX века разматрао и као резултат изузетних и необјашњених психичких способности, а не нужно као деловање душа преминулих (Monroe, 2008: 213).

зам покушава да се афирмише као простор експерименталних истраживања и легитимна тема научног изучавања. Иако су се појединачни научници као што су физичар Вилијам Крукс или криминолог Чезаре Ломброзо у почетку самостално бавили духовним појавама, оснивање британског Друштва за психичка истраживања (Society for Psychical Research) 1882. године, а касније и Међународног института за метапсихичка проучавања (Institut métapsychique international) у Паризу 1919. године представља почетак институционалног и систематичног проучавања спиритизма. Једна од одлика модерног спиритизма представљао је управо покушај да се, у складу са начелима позитивизма, експериментално докаже постојање живота после смрти и тако одговори на „велико и вечито питање које је занимало филозофе свих векова и нација, бити или не бити више никад“, као што стоји у најави Фламарионових текстова у *Вечерњем Времену*. Амбиција „некрофона“ и развоја спиритистичке фотографије била је да, између осталог, обезбеди материјалне потврде о опстанку душе после смрти.

Осим критичких прилога за Анкету о спиритизму, у новинским текстовима је понекад тешко повући јасну границу између вести посвећених науци и писања о псеудонаучним подвизима као што је спиритизам. Границу замагљује чињеница да се, чак и када је реч о извештавању о утемељеним научним дисциплинама, листови често усредређују на особене случајеве и граничне појаве које се представљају са извесном дозом сензационализма. Током 1927. и 1928. године *Време* објављује рубрику *Кроз свети и живој*, која на сличан начин наизменично извештава о доказаним појавама у медицини или астрономији или непотврђеним тврдњама спиритиста. Поред тога, научне вести се у штампи обично везују за појединца-научника, па је тешко разлучити када иза њега стоји научна заједница, а када је реч о самосталном, неприхваћеном ставу (Gregory, Miller, 2000: 126). Ово је нарочито тачно за спиритизам, који истовремено настоји да поткрепи своја веровања усвајањем званичног научног дискурса, и да се ослони на призната достигнућа својих највећих популаризатора (Лоц, Ломброзо, Крукс, Фламарион) у другим, конвенционалним научним областима.

Осим непосредно обрађених питања односа према науци или друштву, у текстовима дневних листа о спиритизму могуће је ишчитати и дискретно присутне теме родних улога и представа. Позиција жена-медијума унутар самог спиритистичког покрета показује се као амбивалетна. Устројство сеансе пружало је шансу женама скромног социјалног порекла и образовања да свесно заузму позицију ауторитета²⁷ и усвоје трансгресивне облике понашања кроз каналисање важних историјских фигура или „егзотичних“ духова

27 Појединачна феминистичка тумачења спиритизма посматрају рад познатих медијума као што су Еусапија Паладино или Ева Каријер као свесно и намерно преузимање контроле за време сеанси и неретко манипулисање научницима који су били задужени да проучавају појаве (Delgado, 2013).

(као што је пират Џон Кинг, дух-водич медијума Флоренс Кук). Медијум ипак остаје везан за улогу канала комуникације и несвесног посредника, док су научници који тумаче појаве или фигуре које кодификују покрет, као што су Ендру Џексон Дејвис или Алан Кардек, готово искључиво мушкарци.

У писању српске међуратне дневне штампе медијуми су често негативно приказани, независно од њиховог пола. Са намером да се укаже на распрострањеност обмане и да би се шира јавност одвратила од учествовања у сеансама, у писању дневних листова инсистира се на сумњивом пореклу и карактеру свих спиритистичких медијума. Говорећи о Еусапији Паладино, Бранислав Крстић оцењује да је медијум нужно преварант, јер „по својој култури и образовању“ ни не може имати „љубав према истини“ („Краљица медијума: Еусапија Паладино“, *Време*, 14. 2. 1926: 4). Међутим, само су фигуре женских медијума истовремено приказане као сличне вештицама и еротизоване. Београдска хипнотизерка Луција Далматинка је у више наврата у *Времену* описана као опасна пророчица која своје медијуме држи против њихове воље. Она, попут вештице, одводи од куће младе девојке, које је „одвојила од родитељске куће /.../ нека мистична сила или магијска моћ ове жене“ („Луција Далматинка и њен медијум“, *Време*, 30. 3. 1926: 5) и уз помоћ хипнозе приморава своје жртве на понашање које се сматра субверзивним – шиша косу медијума „а ла бубикопф“ и наводи је да се скида у мушком друштву.

Још један вид спиритистичке сеансе који се везује искључиво за женске медијуме јесте наглашена еротизација и сексуализација тела медијума. Новински текстови не могу да обрађују ову тему непосредно, али се, примера ради, говори о контролама којима је медијум Ева К. Подвргнута – реч је о фотографски документованом скидању и детаљном телесном прегледу, док се наводи и тврдња барона Шренк-Ноцинга да сексуално уздржавање повећава медијумске моћи Еусапије Паладино (Краљица медијума Еусапија Паладино, *Време*, 14. 2. 1926: 4). Ектоплазма нарочито има одређену сексуализовану димензију, односно често се у текстовима везаним за спиритизам јавља потреба да се материјализовани духови дотакну. Вест о жени која је оптужена да „флертира“ са духом свог првог мужа који је материјализовала помоћу спиритизма (*Вечерње Време* 5. 4. 1926: 6) делује мање необично и комично када се узме у обзир да се у спиритистичкој литератури понекад говори о „пораћању“ ектоплазме (Gutierrez, 2003: 17) или да постоје сведочанства да је Вилијам Крукс водио за руку и чак пољубио материјализовани дух Кети Кинг.

Кратки осврт

Спиритизам, који је у Сједињеним Америчким Државама половином XIX века –наводним лупкањем или куцањем духова покојника по покућству – отпочео као лаичка комуникација са мртвима и потом прерастао у распрострањену и популарну планетарну појаву, са краја XIX и почетка XX века постаје приметан и у Србији. Од маргиналне и скривене праксе преображава се у јавни друштвено-културни феномен са одговарајућим периодичним гласилима, која, углавном краткога века, са једне стране настоје како да популаришу најистакнутије појаве везане за спиритизам, тако и да од њих начине легитиман предмет научног проучавања и разматрања. Са друге стране, међутим, спиритистичка издања у великој се већини одликују настојањем да наметну своју идеологију као у најмању руку допуну хришћанској вери и, сходно томе, преносе вести, поруке и књижевна дела добијена наводним непосредним општењем са највишом божанском сфером.

Новински прилози из овог раздобља везани за спиритизам умногоме се подударају са првом одликом специјалистичке штампе – домаћој публици се преносе најбитније вести и догађаји из Западне Европе и Америке, новости о највиђенијим медијумима и популаризаторима спиритизма попут Алана Кардека, Еусапие Паладино, Шренк-Ноцинга, Камија Фламариона, Оливера Лоца, Артура Конана Дојла, напореда са вестима о сличним појавама у нас. Као и посебна спиритистичка гласила, и дневне новине тако чине важну карику у ширењу окултистичко-спиритистичких идеја у јавном културном простору; стога би се даљим истраживањем присуства ових појава расутих по различитим листовима могла стећи прецизнија слика о ширењу спиритистичких идеја и њиховим потенцијалним одразима у књижевном и уметничком стваралаштву.

ИЗВОРИ

Досијије 1889–1990.

Два свети 1903.

Глас истине 1906.

Духовни свети 1910–1911.

Духовни животи 1930, 1933.

Београдски дневник 1920.

Вечерње Време 1926.

Време 1926, 1927, 1928, 1929.

ЛИТЕРАТУРА

- Abend, Lisa. „Specters of the Secular: Spiritism in Nineteenth-century Spain“, *European History Quarterly* Vol. 34 No. 4, 507–534.
- Baudoin, Philippe. „Machines nécrophoniques“ (predgovor). *Le Royaume de l'au-delà*. Thomas Alva Edison. Grenoble: Jérôme Million, 2014.
- Braude, Ann. *Radical spirits: Spiritualism and women's rights in nineteenth-century America*. Boston, MA: Beacon Press, 1989.
- Carlson, Maria. „Fashionable Occultism: Spiritualism, Theosophy, Freemasonry, and Hermeticism in Fin-de-Siecle Russia“. *The occult in Russian and Soviet culture* / edited by Bernice Glatzer Rosenthal, Cornell University Press, 1997, 135–152.
- Delgado, Anne L. „Bawdy Technologies and the Birth of Ectoplasm“. *Genders Online Journal* 54 (Summer 2011). Bez paginacije. Web. 20. 9. 2019. <https://www.colorado.edu/gendersarchive1998-2013/2011/09/01/bawdy-technologies-and-birth-ectoplasm>
- Espérance, E. d'. „Shadow land; or, Light from the other side“, London, George Redway, 1897.
- Gregory, Jane and Miller, Steve. *Science in Public: Communication, Culture and Credibility*. New York: Basic Books, 1998.
- Gutierrez, Cathy. „From Electricity to Ectoplasm: Hysteria and American Spiritualism“. *Aries* 3.1 (January, 2003): 55–81. Web. 20. 9. 2019.
- Hellerfor, Paul. „Dickens in the Spirit World — the Brattleboro hoax“, *Rutlandherald.com* Wednesday, Nov 25, 2017. https://www.rutlandherald.com/news/dickens-in-the-spirit-world-the-brattleboro-hoax/article_629d896a-a18c-593e-924e-7f7a0d7e861d.html
- Јевтовић, Зоран, Петровић, Радивоје и Арачки, Зоран. *Жанрови у савременом новинарству*. Београд: Јасен, 2014.
- Kellogg, Riley B. „Thomas Edison's Apparatus for Talking with the Dead“. *Imagining Spiritual Technologies in America*, Columbus, 2013.
- Lamont, Peter. „Paranormal Belief and the Avowal of Prior Scepticism“. *Theory & Psychology* 17.5 (October, 2007): 681–696. Web. 20. 9. 2019.
- Monroe, John Warne. *Laboratories of faith: Mesmerism, spiritism and occultism in modern France*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- Mülberger, Annette: „When spiritualism arrived in Spain (1853–1888): confrontation with the catholic church and the first international congress“. https://www.academia.edu/36567476/WHEN_SPIRITUALISM_ARRIVED_IN_SPAIN_1853-1888_CONFRONTATION_WITH_THE_CATHOLIC_CHURCH_AND_THE_FIRST_INTERNATIONAL_CONGRESS_1
- Nartonis, David K. The Rise of 19th-Century American Spiritualism, 1854–1873, *Journal for the Scientific Study of Religion* (2010) 49(2): 361–373.
- Noakes, Richard. „The sciences of spiritualism in Victorian Britain: possibilities and problems“, *The Ashgate Research Companion to Nineteenth-Century Spiritualism and the Occult*. Ed. By Tatiana Kontou, Sarah Willburn. Ashgate Publishing Company, Burlington 2012.

Петронијевић, Бранислав. *Сиријизам*. Београд: Напредак, 1922.

Радић, Радмила. *Народна веровања, религија и сиријизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*. Београд: Институт за историју Србије, 2009.

Радуловић, Немања. *Подземни шок: Езоџерично и окултно у српској књижевности*, Службени гласник, Београд 2009.

Војан Јовић, Тијана Јовановић

Spiritualism in Serbian periodicals of the late 19th and early 20th century

Summary

The text analyzes Serbian periodicals popularizing spiritualist ideas in the late 19th and early 20th century. The first part gives an overview of prominent spiritualist journals in the US and the most important European cultures (English, French, Italian, Spanish and Russian), in order to move on to the description of relevant serials in our community (*Dositiy, Two Worlds, Voice of Truth, Spiritual World, Spiritual Life*). The final part of the paper analyzes the presence of spiritualistic themes in non-specialized periodicals (*Belgrade Daily, Time, Evening Time*).

Keywords: Serbian periodicals, spiritualism, *Dositiy, Two Worlds, Voice of Truth, Spiritual World, Spiritual Life, Belgrade Daily, Time, Evening Time*